

Hoe ‘Sprachmeister’ vreemde talen ‘maken’: De conceptualisering van vreemde talen en meertaligheid in vroegmoderne taalmethodes

Abstract

In this article, we aim to uncover language views and ideologies of foreign language textbook authors from the early modern period. We regard these authors as actors in the process of ‘foreign language making’. We compare the views of two 16th century authors (Noël de Berlemont and Gerard de Vivre) with those of Matthias Kramer, a ‘Sprachmeister’ (i.e. a professional language teacher) at the transition from the 17th to the 18th century. We argue that, in the course of the early modern period, the formation of standard languages and the emerging standard language ideology impacted language teaching and the construction of the concept of ‘foreign languages’.

1. Inleiding¹

Tegenwoordig is het in het Duitse taalgebied algemeen aanvaard om het Nederlands te beschouwen als een vreemde taal. Dat is niet altijd zo geweest. De constructie van het ‘Nederlands als vreemde taal’ (NVT) heeft enkele eeuwen in beslag genomen en het was een proces dat in Duitsland maar moeizaam op gang kwam. Een van de belangrijke actoren in dit proces is de Duitse ‘Sprachmeister’ Matthias Kramer die in de eerste helft van de achttiende eeuw een ‘Holländische Grammatik’ en een Nederlands-Duits vertaalwoordenboek publiceerde. ‘Sprachmeister’ is een begrip dat vooral in de zeventiende en achttiende eeuw werd gebruikt voor docenten die beroepsmatig vreemde talen onderwezen.

In dit artikel onderzoeken we het betoog van Matthias Kramer in de inleidende teksten van zijn lesmaterialen waarin hij pleit voor een duidelijke differentiatie tussen het Nederlands en het Duits. Hij promoot het Nederlands als een belangrijke vreemde taal, als een taal die weliswaar nauw verwant is met het Duits (een ‘zustertaal’), maar toch zo anders dat men ook als Duitstalige inspanning moet leveren om ze te leren. We zien Kramers betoog als exemplarisch voor een kijk op (verwante) talen en het leren van talen die beïnvloed is door de opkomende standaardtaalideologie. Nederlands en Duits worden niet meer gezien als variëteiten van één taal, maar als aparte talen. Kramer is een van de eersten die dit in alle duidelijkheid zegt en die het nodig acht, lesmateriaal te maken voor Duitsers die Nederlands willen leren. Zijn grammatica is de eerste grammatica van het Nederlands als vreemde taal in het Duits.

Kramers opvattingen over talen en over meertaligheid impliceren duidelijke grenzen en een hiërarchisering: de ‘moedertaal’ komt in oppositie te staan tot de ‘vreemde talen’. Beide concepten worden in de loop van de vroegmoderne tijd ‘gemaakt’ (zie voor recente ideeën over ‘(foreign) language making’ Krämer et al. 2022 en voor de constructie van het concept ‘moedertaal’ onder andere Bonfiglio 2010). Om deze nieuwe ontwikkelingen duidelijk te maken

¹ Wij danken de redacteurs van dit themanummer en de anonieme reviewers voor hun constructieve opmerkingen en suggesties bij een eerdere versie van dit artikel.

contrasteren we Kramers opvattingen met die van zestiende-eeuwse vreemdetaaldocenten en grammatici die hun werk publiceerden en verspreidden in het gebied van de Lage Landen en aangrenzende streken. Meer specifiek baseren we onze vergelijking op taalmethodes die ontworpen zijn door twee zestiende-eeuwse vreemdetaaldocenten: Aan de ene kant maken we gebruik van de taalmethode van Noël de Berlemont die het uitgangspunt vormde voor de meertalige gespreksboeken *Colloquia, et dictionariolum*. Aan de andere kant baseren we ons op twee taalmethodes van Gerard de Vivre voor het Frans, een van de eersten die zich specifiek richtte op leerders met het Duits als eerste taal. We beschouwen beide auteurs als exemplarisch voor een visie op taalleren vóór de consolidatie van standaardtalen en van de standaardtaalideologie. Onze analyse is gebaseerd op de inleidende teksten van deze zestiende-eeuwse taalmethodes. We willen nagaan in hoeverre Kramers achttiende-eeuwse visie aansluit bij de taalopvattingen in deze taalmethodes respectievelijk daarvan afwijkt.

Onze contrastering van Kramer's taalopvattingen met die van zestiende-eeuwse auteurs beschouwen we als een stap in de richting van een 'historiography of language ideologies' (Blommaert 1999: 1) met een bijzonder oogmerk op ideologieën over meertaligheid en het leren van (vreemde) talen. De gehele vroegmoderne periode, van de zestiende tot aan het einde van de achttiende eeuw was cruciaal voor het ontstaan en de verspreiding van de Europese standaardtalen.

Voor het Nederlands kunnen de zestiende en zeventiende eeuw worden beschouwd als "formative period of Standard Dutch" (De Vos 2021: 2): er was weliswaar nog geen sprake van een afgebakende genormeerde standaardtaal maar er verschenen in de zestiende eeuw de eerste belangrijke normatieve werken over de Nederlandse taal. Ook voor het Duits markeert de zestiende eeuw het begin van de traditie van grammatica's van de volkstaal (Moulin 2000:1904). Toen Kramer zijn grammatica van het Nederlands schreef, aan het begin van de achttiende eeuw, was het proces van standaardisering in beide landen volop bezig.

2. Materiaal

Matthias Kramer (geb. 1640 in Keulen) was als 'Sprachmeister' gespecialiseerd in Romaanse talen. Hij onderwees Italiaans, Frans en Spaans en hij publiceerde tal van leerboeken over deze talen. Toen hij al 75 jaar oud was, richtte hij zijn aandacht nog op het Nederlands. In 1716 verscheen eerst zijn Nederlandse grammatica voor Duitstaligen, de *Grund-richtig-Vollkommene doch kurz gefaßte Nider-Teutsch- oder Holländische Grammatica*, en drie jaar later publiceerde hij zijn tweetalig woordenboek, *Het Koninglyk Neder-Hoog-Duitsch, en Hoog-Neder-Duitsch Dictionnaire, of, Beider Hoofd-, en Grond-Taalen Woordenboek* (1719). In onze bijdrage zullen we aan de hand van deze beide werken proberen de taalopvattingen van Kramer met betrekking tot het Nederlands en het Duits te reconstrueren. Centraal staat daarbij de status van het Nederlands als vreemde taal voor Duitsers. We gebruiken daarvoor vooral de voorwoorden en inleidingen van de genoemde werken. Daarbij sluiten we aan bij Eickmans (2019) en Hüning (2019 en 2021) en de daar aangehaalde literatuur over Kramer.

Voor onze vergelijking met vroegere taalopvattingen baseren we ons op het werk van twee auteurs. De eerste auteur is Gerard de Vivre, een taaldocent Frans, afkomstig uit Gent, maar naar Keulen geëmigreerd, die in de tweede helft van de zestiende eeuw een reeks taalmethodes voor Nederlandstalige en Duitstalige leerders van het Frans publiceerde. We onderzoeken De Vivres kijk op meertaligheid aan de hand van zijn inleiding *Aux lecteurs* bij zijn boek *Douze*

dialogues et colloques, traitants de diverses matieres / Twaelftsamen-sprekingen Tracterende van verscheyden Materie dat in 1574 verscheen in Antwerpen. De tweede auteur is Noël de Berlemont, de samensteller van de *Colloquia, et dictionariolum*. Hierbij gaat het om een ‘boekfamilie’ waarvan de eerste, oorspronkelijke editie is verschenen in 1527 (onder de titel *Vocabulare*). Ze bevatte dialogen in het Nederlands en in het Frans. In de loop van de zestiende en zeventiende eeuw hebben andere auteurs er dialogen en talen aan toegevoegd. Daardoor zijn er vanaf 1586 uitgaven verschenen die maar liefst acht talen bevatten (Bouzouita & Vogl 2020). We beschikken over een corpus van 145 edities van de *Colloquia* die tussen 1527 en 1703 werden gedrukt (zie Vogl & Kött te verschijnen). Voor dit artikel baseren we ons op de inleidende teksten bij vijf zestiende-eeuwse edities (verschenen tussen 1527 en 1586) waarin de auteur(s) de selectie van specifieke talen rechtvaardigen en naar de vaardigheden van de betrokken auteurs verwijzen.

3. ‘Foreign language making’ en de opkomst van standaardtalen

In dit artikel houden we ons bezig met de conceptualisering van talen als ‘vreemde talen’. We zien dit proces als een voorbeeld voor ‘foreign language making’ (Vogl & De Wilde 2022), dat wil zeggen de selectie van een taal als taal die door sprekers van andere talen geleerd kan worden (respectievelijk waarvoor het aanleren wordt aanbevolen).

‘Foreign language making’ beschouwen we als een vorm van ‘language making’, dat zijn ‘conscious or unconscious human processes in which imagined linguistic units are constructed and perceived as “a language”, “a dialect” or “a variety”’ (Krämer et al. 2022: 3). In het geval van taalstandaardisering, dat wil zeggen de selectie, codificatie, elaboratie en acceptatie van een taal als standaardtaal (Haugen 1972), is er sprake van een bewust proces, waar sociale actoren zoals schrijvers, auteurs van woordenboeken en grammatica’s of leraren bij betrokken zijn, en dat uiteindelijk leidt tot een standaardtaal die wordt aanvaard als de ‘beste variëteit’. Language making is echter een breder begrip, het omvat meer dan taalstandaardisering: het verwijst ook naar processen waarbij een specifieke vorm van spreken als coherent en duidelijk afgebakend tegenover andere variëteiten wordt waargenomen door specifieke taalgebruikers ondanks dat de normen impliciet blijven (bijv. in het geval van jongerentaal in grote stedelijke centra, zoals Kiezdeutsch in Berlijn; zie daarvoor Wiese 2014). Hoewel in principe iedere taalgebruiker kan participeren in language making zijn er sociale actoren die van groter belang zijn in het proces, met name taalleerkrachten en auteurs van taalkundige en didactische werken.

Ehlich (2009 en 2010) wijst op het belang van de nationale filologieën voor de vorming van de natiestaten. Het gaat om het creëren van een nationale identiteit en ook om ‘othering’ (vgl. voor dit begrip en voor de representatie van ‘de ander’ o.a. Coupland 2010). ‘Constructing foreignness has become an essential part of the nation building processes of the 19th and 20th centuries’ (Ehlich 2009: 21). Dat heeft ook consequenties voor de waarneming van talige diversiteit en voor de constructie van een concept van ‘vreemde talen’ dat eveneens kan worden gezien als ‘language making’. Dit proces komt in de achttiende eeuw op gang en een Sprachmeister als Matthias Kramer speelt daarin een belangrijke rol. We onderzoeken in deze bijdrage hoe Kramer zijn autoriteit als Sprachmeister onderbouwt. We verwachten dat Kramer bij zijn constructie van het Nederlands als vreemde taal voor Duitstaligen beïnvloed werd door het ideaal van een afgebakende standaardtaal dat zich in de loop van de achttiende eeuw langzaam verspreidde en in de loop van de negentiende eeuw uitgroeide tot de dominante

opvatting over taal: de standaardtaalideologie. Daarin onderscheidt hij zich duidelijk van zijn voorgangers uit de zestiende eeuw en de vergelijking laat, zo onze stelling, de uitwerkingen van de nieuwe ideologie zien.

Voordat we de opvattingen van Matthias Kramer beschrijven, kijken we daarom eerst naar deze voorlopers uit de zestiende eeuw: Noël de Berlemont en Gerard de Vivre. We onderzoeken hoe de opvattingen van de zestiende-eeuwse auteurs van taalmethodes zich vertalen in de achttiende-eeuwse context. We kijken daarbij naar overeenkomsten en verschillen, om op deze manier de ontwikkelingen in het denken over vreemde talen en meertaligheid op het spoor te komen.

4. Opvattingen over taal en taalleren in de zestiende eeuw

In de zestiende eeuw waren er meerdere mogelijkheden om een vreemde taal te leren. Wie het zich kon permitteren kreeg onderwijs van een Sprachmeister, in een school of thuis. Verder was zelfstudie heel gebruikelijk, met behulp van gespreksboeken die in pocketformaat werden uitgegeven en die bijvoorbeeld mee op reis konden worden genomen (Frijhoff 2010). Auteurs van deze taalmethodes waren in eerste instantie Sprachmeisters (al werden ze toen nog niet zo genoemd) zoals Noël de Berlemont († 1531) respectievelijk Gerard de Vivre († ca. 1597).

Over de taalvaardigheid van deze auteurs van taalmethodes is niet veel bekend: er wordt over het algemeen van uitgegaan dat Sprachmeisters in de vroegmoderne tijd moedertaalsprekers waren van de taal die ze onderwezen (McLelland 2018; Gallagher 2019: 45). Bovendien was een Sprachmeister vaak meertalig. Concreet had de elite in de Lage Landen een actieve beheersing van het Frans, de rest van de bevolking een zekere passieve kennis. Receptieve meertaligheid (Ten Thije & Zeevaert 2007) – waarbij mensen elkaar verstaan zonder dat ze de variëteit van hun gesprekspartner spreken – speelde een belangrijke rol. Strategieën van receptieve meertaligheid tussen sprekers van variëteiten van het Nederlands en van het Duits waren aan de orde van de dag, zeker in het (huidige) Duits-Nederlandse grensgebied. Het was kennelijk zo vanzelfsprekend dat men er niet expliciet op in hoefde te gaan. We vinden in de gespreksboeken in ieder geval geen verwijzingen naar pogingen of behoeftes om ‘Hoogduits’ (of andersom ‘Nederduits’) te leren. Sterker nog, Gerard de Vivre schreef zijn gespreksboeken, die expliciet voor ‘Hoogduitsers’ bedoeld waren om Frans te leren, in het Frans met Nederlandse vertaling, dwz. met dialogen die in parallelle kolommen in het Nederlands en het Frans werden aangeboden (zie ook Vogl & De Wilde 2022). De Vivre ging er dus waarschijnlijk van uit dat zijn scholieren in Keulen Nederlands gewoon konden lezen. Voor hem waren Nederlands en Duits nog geen verschillende talen.

De Lage Landen waren in de zestiende eeuw hét centrum van innovatie voor het moderne vreemdetalenonderwijs. Dit gold in het bijzonder voor het zuidelijke deel en meer bepaald voor de stad Antwerpen (Andrés Renales 1994: 33) waar ook Noël de Berlemont - afkomstig uit het huidige Franstalige België - werkzaam was als leraar Frans. In zijn 1527 verschenen editie van het *Vocabulare* geeft de auteur in de titel aan dat het werk bedoeld is ‘pour aprendre legierement a bien lire escrire et parler Fransoys et flamen’ [om makkelijk het Frans en het Vlaams goed te leren lezen, schrijven en spreken] (De Berlemont 1527). De keuze voor het Frans lag in de meertalige zuidelijke Lage Landen in de zestiende eeuw voor de hand. Opmerkelijk is de structuur van het lesmateriaal met op dat moment drie modeldialogen (in concrete situaties, namelijk een familie-etentje, op de markt en een conflict tussen schuldeiser en schuldenaar), een

reeks modelbrieven (privé en zakelijk), een lijst met kernwoordenschat en een beknopte uitspraakgids. De Berlemont zette met zijn *Vocabulare* de toon voor ‘foreign language makers’ die hem opvolgden. Het *Vocabulare* kan worden gezien als model voor hoe een taal als ‘taal om te leren’ geselecteerd en vormgegeven werd: in dit geval Frans respectievelijk Nederlands in de context van de zuidelijke Lage Landen, voor een specifieke doelgroep, namelijk kooplieden en andere reizigers. In de editie van de *Colloquia, et dictionariolum* uit 1568 worden deze doelgroepen direct aangesproken:

ist dat yemant comenschap doet of dat hy int Hof verkeert, oft dat hy den criich volcht, oft dat hy een reysende man is (De Berlemont 1568)

Het *Vocabulare* werd in de daaropvolgende decennia door drukkers in de Lage Landen uitgebreid met drie extra dialogen (o.a. een gesprek in de herberg). En, belangrijker nog, er werden geleidelijk aan dialogen in andere talen toegevoegd, met behulp van deskundigen voor verschillende talen. Naast Frans en Nederlands was het Spaans een populaire taal in de zestiende-eeuwse Lage Landen (Bouzouita & Vogl 2021: 108-109) en het was dan ook de eerste taal die in 1541 (naast het Latijn) werd toegevoegd aan het gespreksboek dat voortaan *Colloquia, et dictionariolum* werd genoemd. Hierop volgden het Italiaans (1562), het Duits en het Engels (1576), en het Portugees (1585). We vinden echter geen expliciete rechtvaardiging voor het selecteren van een specifieke taal. Wél wordt er in de inleidingen in het algemeen reclame gemaakt voor het leren van verschillende talen. Deze worden echter niet geconceptualiseerd in termen van ‘taal van een territorium’, laat staan een ‘taal van een natie’ zoals we het zien vanaf de achttiende en negentiende eeuw. Veeleer wordt er zeer algemeen op gewezen dat er met behulp van de *Colloquia, et dictionariolum* verschillende talen verworven kunnen worden (“door welcken ghy cont ghecomen aende kennisse van seven diversche spraken” (De Berlemont 1586) waardoor het mogelijk wordt om te reizen ‘per diversos orbis nostri tractus’ [door verschillende regio’s van de wereld] (De Berlemont 1586).

Een zekere afbakening van talen tegenover elkaar kan wel worden afgeleid uit de gebruikte namen of ‘labels’ voor talen, met name m.b.t. het onderscheid tussen Nederlands en Duits in de titel van meertalige edities van de *Colloquia, et dictionariolum*. Voordat er in 1576 een Duitse vertaling werd opgenomen in de meertalige editie van de *Colloquia, et dictionariolum* werd er naar het Nederlands eerst verwezen met ‘Vlaemsch’ en daarna met ‘Duytsch’. Vanaf de eerste editie met dialogen in het Duits verandert de benaming van het Nederlands op de titelpagina van de gespreksboeken naar ‘Nederduytsch’. In contrast daarmee wordt er naar de dialogen in het Duits verwezen met ‘Hochduytsch’ (Vogl & Kött te verschijnen), een onderscheid dat later in de vroegmoderne tijd nog consequenter en duidelijker zal worden gemaakt. Een tweede ‘Sprachmeister’ uit de zestiende eeuw die een eigen taalmethode heeft opgesteld is Gerard de Vivre. Hij is de auteur van een taalmethode voor jonge leerders van het Frans (*Douze dialogues et colloques, traitants de diverses matieres / Twaelftsamen-sprekingen Tracterende van verscheyden Materie*, 1574) en van een gespreksboek met dialogen die passen bij specifieke beroepen, bijvoorbeeld boekbinders (*Dialogues françois-flamengs, traictans du faict de la marchandise / Tsamensprekingen in Fransoys ende Duytsche, tracterende vanden handel der coopmanschappen*, 1573). De Vivres focus lag op het promoten van het Frans bij sprekers van het Hoogduits. Zijn persoonlijke situatie zal daarbij zeker ook een rol hebben gespeeld: hij behoorde tot de groep Vlamingen die in de tweede helft van de zestiende eeuw naar

Keulen emigreerden, in 1563 om precies te zijn (mogelijk om religieuze redenen, zie Weibhaar 2015: 236), waar hij zich vestigde als Sprachmeister voor het Frans.

In de inleiding *Aux Lecteurs* beklemtoont De Vivre zijn voorttrekkersrol: ‘i'ay esté le premier, qui ait monstré la Langue Françoise aux Hauts Alemans’ [Ik was de eerste die de Franse taal getoond heeft aan de Hoogduitsers] (De Vivre 1574). Hij reflecteert in deze inleiding o.a. over zijn autoriteit als Sprachmeister van het Frans. Dit was een zeer gebruikelijke strategie in vroegmodern lesmateriaal voor vreemde talen. De inleidingen bij de edities van de *Colloquia, et dictionariolum* staan bol van lofzangen op de deskundigheid van de auteurs en/of vertalers² van dialogen, bijvoorbeeld van ene Villalobos die verantwoordelijk zou zijn geweest voor de Spaanse versie:

La version Espaignole a reveu & corrigé maistre François Villalobos Castillien natif de Toledo, homme tresexpert, et eloquant en sa langue maternelle
[De Spaanse versie werd herzien en gecorrigeerd door François Villalobos, een Castiliaan geboren in Toledo, een zeer geleerde man, en eloquent in zijn moedertaal] (De Berlemont 1556)

Opmerkelijk is hier de focus die wordt gelegd op het feit dat het Spaans de ‘langue maternelle’ is van de auteur. Dit is ook een belangrijk aspect in andere gevallen waarin de autoriteit van de auteur of van een drukker van een editie moet worden onderstreept. De drukker van een editie die – weliswaar pas in de eerste helft van de zeventiende eeuw, in 1639 – geprint werd in Londen, Michael Sparke junior, werpt zich op als autoriteit wat de kwaliteit van de Engelse versie betreft. Hij stelt dat ‘especially the English and the Latine being wanting’ en meldt dat hij ‘thought it a matter of good importance, to salve up this deformity, and to supply this defect’ (De Berlemont 1639).

Kenmerkend voor De Vivre is dat hij geen moedertaalspreker van het Frans is of zich in ieder geval niet als zodanig beschouwt. Hij schrijft dat hij iemand is ‘qui n'est pas François, ains Flamen, & de Langue, & de naissance’ [die niet Frans maar Vlaams is, zowel van taal als van geboorte] (De Vivre 1574)

Moedertaalsprekers zijn echter ook voor De Vivre het referentiekader om zijn autoriteit te staven. Hij gebruikt de positieve evaluatie van moedertaalsprekers van het Frans (‘François natifs’) om zijn lesmateriaal te legitimeren. Hij weet te vertellen dat moedertaalsprekers van het Frans ‘ne prendront jamais en mauuaise part, ce que i'ay fait iusques à l'heure presente’ [nooit afgekeurd hebben wat ik tot nu toe gedaan heb] (De Vivre 1574). De Vivre beklemtoont daarnaast het belang van een zekere deskundigheid, als bijkomende kwalificatie van een moedertaalspreker van het Frans. Hij heeft het over ‘les François naturels, & gents doctes’ [inheemse Frans en geleerde mensen] (De Vivre 1574). Deze eis vinden we ook in inleidingen bij de *Colloquia, et dictionariolum*, bijvoorbeeld in het bovengenoemde voorbeeld waarin de vertaler van de Spaanse dialogen een ‘homme tresexpert’ (De Berlemont 1556) wordt genoemd.

Wat de precieze variëteit betreft, blijven zowel De Vivre als ook de auteurs van de *Colloquia, et dictionariolum* heel vaag. We vinden in ons corpus maar één verwijzing naar een ‘beste variëteit’, namelijk met betrekking tot de keuze die gemaakt werd voor het Spaans, namelijk het Castiliaans: ‘laquelle langue est la plus excellente de toute Espagne’ [die de meest

² Filatkina (2021) benadert verschillende vroegmoderne meertalige taalmethodes vanuit een vertaaltheoretisch en cultuurhistorisch perspectief. Ze focust op de rol van vertalers en onderzoekt welke vertaalprincipes ze hanteren.

uitstekende taal van heel Spanje is] (De Berlemont 1551). Voor de zeventiende eeuw is dit wellicht (al) anders: Claude Mauger vermeldt in een 1686 editie van zijn Franse grammatica voor Engelstaligen trots ‘being at Paris, that is the Center of the purity of our French Tongue, where the true Phrase is to be found’ (Mauger 1686).

De Vivre vertrouwt daarentegen vooral op zijn kennis van het Frans (gelegitimeerd door moedertaalsprekers) en prijst als het ware zijn eigen ‘simpele’ variëteit van het Frans aan, specifiek bedoeld voor Hoogduitsers die Frans beginnen te leren. Hij wijst erop dat dit een taak is ‘à quoy les François naturels, & gents doctes, ne voudroient employer leur tems’ [waaraan de echte Fransen en geleerde mensen geen tijd aan zouden willen besteden].

De Vivre verwijst wel naar het ultieme doel van leerders van het Frans, namelijk het kunnen lezen van

Livre et Auteurs, qui escriuent plus doctement, & desquels ils peuuent puiser la totale perfection de ceste langue Française
[boeken en auteurs die op een meer geleerde wijze schrijven en waardoor ze kennis kunnen maken met de totale volmaaktheid van deze Franse taal] (De Vivre 1574)

Wat De Vivre bedoelt met ‘la totale perfection de ceste langue Française’ blijft onduidelijk: gaat het om de taal van de literatuur? Of om een correcte vorm van het Frans?

Aan het begin van de vroegmoderne tijd blijkt dus met betrekking tot moderne vreemde talen een functionele aanpak centraal te staan. Talen worden aanbevolen om te leren met een zeker doel op het oog: om te kunnen communiceren in een specifieke context. Dit geldt zowel voor de opzet van de *Colloquia, et dictionariolum* als ook voor het lesmateriaal van De Vivre die het toen al prestigieuze Frans aantrekkelijk wilde maken voor specifieke groepen Hoogduitsers in Keulen (scholieren en leden van verschillende beroepsgroepen). Het Duits als vreemde taal voor Nederlandstaligen paste niet in dit plaatje. Het kwam weliswaar voor in meertalige edities van de *Colloquia, et dictionariolum*, samen met het Nederlands maar we vinden geen aanwijzingen dat het de bedoeling was dat Duitsers via dit lesmateriaal het Nederlands moesten leren (of vice versa). Integendeel, een Sprachmeister als De Vivre leek ervan uit te gaan dat zijn Hoogduitse leerders het Nederlands als vanzelfsprekend konden lezen.

Pas anderhalve eeuw later, met de opkomst van nationale talen en de standaardtaalideologie zou hier verandering in komen, zoals we in de volgende paragraaf aan de hand van de opvattingen van Matthias Kramer zullen laten zien.

5. Matthias Kramer en het Nederlands

Matthias Kramer werd in 1640 in Keulen geboren en hij had al als jonge man veel contacten met en in Nederland. In de ‘Vorrede’ van zijn *Grammatica* schrijft hij dat hij weliswaar ‘dem Herkommen und Geburt-Stadt nach ein Hoch-teutscher [...] aber, der angränzenden Landschaften nach, für einen halben Holländer *passiren* könnte’ [qua afkomst en geboortestad een Hoogduitser, maar gezien de aangrenzende streken voor een halve Hollander zou kunnen doorgaan]. Als vroom katholiek wilde hij theologie studeren, maar hij was zeer onder de indruk van de Nederlandse godgeleerdheid. Zijn waardering van de theologische discussies in Nederland was zelfs een van de redenen dat hij zich uiteindelijk afkeerde van het katholicisme. In de ‘Widmung’ van zijn Woordenboek (1719) schrijft hij dat hij ‘myn Vader-land slechts het

menschelyk Weezen; maar Holland myn Wel-weezen, dat is, de waare Kennisse GODs, en Jesu Christi; en volgens al myn geestelyk, en eeuwig Geluk te danken hebbe'. Dit noemt hij als zijn belangrijkste motief om zich bezig te houden met het Nederlands. *Grammatica* en woordenboek kunnen dus in zekere zin worden gezien als een uiting van hoogachting en als een teken van dank. Daarom noemt De Vooy's hem ook 'een merkwaardige Duitse talenkenner en oprechte vriend van Nederland' (De Vooy's 1943: 41).

Kramer besteedt in de inleidingen van zijn werken veel aandacht aan de status van het Nederlands. Dat is ook nodig, want voor de meeste Duitsers geldt het Nederlands in die tijd nog steeds niet als een aparte taal, maar als een variëteit van het (Neder-)Duits (vgl. hiervoor o.a. Chales de Beaulieu 2000). Kramer constateert dat maar weinig Duitsers het Nederlands werkelijk goed kennen, wat volgens hem niet te maken heeft met minachting of geringschatting van die taal. De enige reden daarvoor is dat er, zo schrijft hij, tot nu toe een man ontbrak die ervaren was in beide Duitse talen en die een grondige 'Nederduitse' (= Nederlandse) *grammatica* en een goed tweetalig woordenboek (Nederlands-Duits) had kunnen produceren om beide naties van dienst te zijn (Kramer 1716, *Vorrede*).

Volgens Kramer moet het Nederlands worden gezien als een gelijkwaardige zusterspraak van het Duits. Duits en Nederlands zijn twee 'Hoofd- en Grond-Taalen' aldus zijn credo, dat zich ook vindt in de titel van zijn woordenboek (1719). Hij beschouwt het Duits én het Nederlands dus als volwaardige talen die de moeite zijn om te leren. Een probleem voor Kramer is 'daß die holländische Sprach einem Hoch-teutschen, wegen gedachter ihrer beyden unterlichen Aenlichkeit, nicht schwer zu verstehen seye; weßwegen auch etliche der Meynung sind: es bedürffe einer hierzu weder *Grammatica*, noch *Dictionarium*'³ [dat de Nederlandse taal voor een Hoogduitser door de veronderstelde gelijkenis niet moeilijk te verstaan zou zijn, waardoor ook sommigen van mening zijn dat je daarvoor noch een *grammatica* noch een woordenboek nodig hebt] (Kramer 1716, *Vorrede*). Daarom legt hij omslachtig uit dat het heel belangrijk of zelfs 'absolutè nöthig' [absoluut noodzakelijk] is om toch tenminste een basiskennis van het Nederlands te verwerven. In dat verband wijst hij o.a. op de wetenschappen en op de 'schönen holländischen Bücher' [de literatuur], maar vooral ook op de handelscontacten 'und die stäte *Correspondentz* zwischen beyden Hoch-und Nieder-teutschen *Nationen*, so wol in **Staat- und Kriegs-, als in Kauf- und Handels-Sachen**' [het voortdurende contact tussen de Duitse en de Nederlandse naties over vragen van politiek en oorlog en ook over economische en handelskwesties] (Kramer, 1716, *Vorrede*). Omdat er geen goede leerboeken zijn, aldus Kramer, moeten Nederlanders en Duitsers vaak zelfs uitwijken naar het Frans om met elkaar te communiceren – een onhoudbare toestand, vindt hij (vgl. hiervoor Hüning 2021: 36/7).

Het zal duidelijk zijn dat Kramer zichzelf ziet als degene met de nodige kennis en voldoende autoriteit als polyglot en deskundige Sprachmeister, om deze misstand te verhelpen. Hij is weliswaar geen moedertaalspreker van het Nederlands, maar hij kent het goed en hij heeft bovendien decennialange ervaring als Sprachmeister voor de Romaanse talen. Kramer begint de 'Vorrede' van zijn *Holländische Grammatica* (1716) met de opmerking dat er voor het Frans heel veel leerwerken zijn, maar dat die doorgaans van hele slechte kwaliteit zijn ('nur liderliches, allgemeines Zeug' [allemaal slordig, algemeen spul]). Volgens hem heeft dat ermee te maken dat de auteurs veelal verdreven en uitgeweken Fransen zijn die zich in Duitsland opwerpen als leermeesters, maar die in feite geen verstand van zaken hebben. En als er dan toch iets zinnigs of

³ Kramers boeken zijn gezet in fractuurschrift, vreemde woorden en voorbeelden uit vreemde talen worden gezet in antiqua. Deze markeringen worden in dit artikel vervangen door cursief schrift.

nuttigs in die boeken staat, dan hebben ze dat ‘andern *soliden Autoren* abgediebet, und sich mit fremd-, oder geborgten Federn geschmücket’ [dan hebben ze dat gestolen van andere, degelijke auteurs en dan hebben ze met andermans veren gepronkt].

Voor Kramer is het dus zeker niet voldoende voor een Sprachmeister om de taal die hij onderwijst als moedertaal te spreken. Het schrijven van lesmateriaal en het onderwijzen van een (vreemde) taal vergt veel meer talig inzicht. Authenticiteit alleen is niet genoeg – een goede taaldocent moet vooral ook beschikken over de nodige deskundigheid en autoriteit. Die heeft Kramer en daarom is het ook geen probleem dat hij geen moedertaalspreker is van het Nederlands.

Kramer doet in zijn *Grammatica* herhaaldelijk een beroep op andere deskundigen, vooral op Nederlandse taalkundigen uit zijn tijd. Hij noemt speciaal ‘die annoch lebende Herren *Willem Sevel, François Halma, Moonen*’ die het Nederlands zijns inziens ‘vortrefflich *excolirt, gereinigt, und regulirt*’ hebben [de nog levende heren Sevel, Halma, Moonen die het Nederlands op een voortreffelijke manier verder ontwikkeld, gereinigd en beregeld hebben] (Kramer 1716: 7). Deze ‘Ausbau’ en standaardisatie betreft niet alle variëteiten van het Nederlands in gelijke mate en Kramer zegt dan ook expliciet dat hij in zijn *grammatica* ervoor kiest om ‘einen hoch-teutschen Lands-mann die *Fundamenta*, oder Grund-reguln der Nider-teutschen, das ist, der **Holländischen**, und, um noch *praeciser* zu reden, der **Amsterdamschen Sprache**’ te leren [om een Duitse landgenoot de fundamenteën of de basis-regels van de Nederduitse, dat wil zeggen de Hollandse, en – om nog preciezer te zijn – de Amsterdamse taal te leren] (Kramer 1716: 6).

Het geëlaboreerde Nederlands zoals gesproken en geschreven in Amsterdam: dat is de door de genoemde deskundigen genormeerde variëteit die Kramer als standaard ziet. Dat wordt o.a. duidelijk wanneer het om spellingkwesies gaat. Kramer onderscheidt een oude spelling (in feite die van de Statenbijbel) en een gereformeerde, nieuwe spelling. Hij kiest expliciet voor de nieuwe variant en hij noemt ook een paar verschillen. Zo wijst hij op de vervanging van <ae> door <aa> of daarop ‘daß die kurtzen *e final* ausbleiben’ (de sjwa-deletie dus, zoals in *zon* i.p.v. *zonne*). Belangrijk is in dit verband dat hij kiest voor een genormeerde standaardspelling:

Von **des Pöbels, des Weibs-volcks**, und anderer ungelehrt-, verderbt- und ungereimter Art zu schreiben geschicht von uns billig keine Meldung, sondern halten uns an die Neue, als die best-*orthographische*.

[Van de ongeleerde, verdorven en ongerijmde manieren van schrijven van het gepeupel, de vrouwen en van anderen doen wij geen verslag, maar houden ons bij de nieuwe, als de orthografisch beste.]

(Kramer 1716: 7)

Zelfs wanneer hij het nut van een bepaalde regeling niet inziet, is hij bereid deze te accepteren (en door te geven als goed Nederlands), wanneer ze afkomstig is van de genoemde groep van ‘language makers’. Een mooi voorbeeld is de uiteenzetting over de negatie in het Nederlands. Terwijl Kramer vanuit zijn achtergrond als Sprachmeister voor het Frans wel wat voelt voor een tweeledige negatie, gaat hij mee in de Nederlandse argumentatie tegen het negatie-element *en/ne*. Wel wijst hij nog op auteurs als Jacob Cats, Anna Maria van Schurman, Joost van den Vondel en op tal van andere ‘sehr gute Scribenten’ die ook in zijn tijd nog dagelijks gebruik maken van het negatiepartikel *en/ne*. Hijzelf zou er wel voor zijn om dat zowel in het mondeling als in het schriftelijk taalgebruik te behouden, maar:

[...] ich kann nicht wissen, was die *moderne* hochgelehrten Herrn *Reformateurs* und Herstellere der Nider-teutsch-, das ist, der Holländischen Sprache, und dero reinen **Red- und Schreib-art** (worunter auch der vortreffliche Herr *Willem Sevel*, Hr. *N. Moonen*, nebst andern weit-berühmten reinen Scribenten, und die gantze, so genannte *Konst-geuootschap*, oder *Academie* unter dem Sinne-bild: *Nil Volentibus Arduum*; wie auch nicht gar lang, den holländischen Übersetzer der Hoch-teutschen Bibel *Lutheri*) möge bewogen haben, ermelte *Partic. negat. en* gäntzlich auszumustern und abzuschaffen; jedoch, weil dieses nunmehr geschehen, und fest gestellt worden ist, so wäre es je ein Hochmut, ja eine Thorheit von mir, wann ich, als ein Ausländer, mich unterstünde, ihnen hierinnen zu widersprechen

[ik kan niet weten wat de moderne hooggeleerde heren reformateurs en de makers van de Nederduitse, dat wil zeggen de Hollandse taal en haar zuivere manier van spreken en schrijven [...] bewogen heeft om het genoemde negatiepartikel *en* helemaal af te keuren en af te schaffen; maar aangezien dit nu is gebeurd en vastgesteld, zou het van arrogantie, ja dwaasheid van mijn kant getuigen, indien ik, als buitenlander, hen in dit opzicht zou tegenspreken.]

(Kramer 1716: 80)

Het is opmerkelijk hoe goed Kramer zich ervan bewust is, dat de moderne norm voor het Nederlands *gemaakt* is. Hij heeft het expliciet over de makers, de ‘Herstellere der Nider-teutsch-, das ist, der Holländischen Sprache’, en hij accepteert heel bewust hun autoriteit, want als buitenlander heb je geen recht van spreken over dergelijke keuzes en beslissingen. Daarom sluit hij zich daarbij aan en wijst er nog (bijna knipogend) op dat het Nederlands daardoor ook makkelijker wordt voor Duitstalige leerders. Het Duits heeft aan het begin van de achttiende eeuw immers ook geen tweeledige negatie (meer).

Jch stimme ihnen vielmehr in allem bey, und halte ihren Schluß insonders darum für gut, weil dadurch die Nider-teutsche Sprach der hoch-teutschen gleichförmiger, und folgendes unserer *Nation* desto leichter gemacht worden is.

[Integendeel, ik ben het in alles met ze eens, en beschouw hun conclusie als bijzonder goed, omdat de Nederduitse taal daardoor meer op de Hoogduitse taal is gaan lijken en daardoor voor onze natie des te gemakkelijker is gemaakt.]

(Kramer 1716: 80)

Hier en elders in zijn grammatica en in zijn woordenboek laat Kramer dus duidelijk zien dat hij normering en standaardisering belangrijk acht. Bovendien maakt het citaat duidelijk dat de talen hier gekoppeld worden aan het begrip ‘natie’.

Kramer kiest voor een specifieke variëteit of anders gezegd: sluit zich aan bij de selectie die zijn collega-Sprachmeisters voor het Nederlands hebben gemaakt. Hij kiest bewust voor de op dat moment toonaangevende variëteit, het Hollands uit Amsterdam. Telkens wijst hij erop dat het Nederlands in Holland ‘am aller-reinsten ausgesprochen, geredt und geschrieben wird’ [het meest zuiver uitgesproken, gepraat en geschreven]] (Kramer 1716: dl. 2, p. 90). En kennelijk wil hij een steentje bijdragen om deze variëteit tot standaardtaal voor de natie te verheffen.

Ten tweede kiest hij in de titel van zijn grammatica voor de benaming *Holländisch* naast de in voorgaande eeuwen gebruikte en in zijn tijd vooral in Nederland nog gangbare naam *Nederduits*. Deze naam benadrukt weliswaar de tegenstelling met het *Hoogduits*, maar suggereert tegelijk één taalgebied, waardoor de interpretatie van het Nederlands als één variëteit binnen het grote Nederduits voor de hand ligt, zeker vanuit een Duits perspectief. Daar wil Kramer met zijn keuze voor *Holländisch* van af.

Daarmee sluit hij aan bij een ontwikkeling die al iets langer aan de gang is. Zoals Eickmans (2017) heeft laten zien, komt de benaming *Holländisch* in de zeventiende eeuw op als een Duitse bijzonderheid om naar de Nederlandse taal te verwijzen. Het is een moderne vernieuwing die recht doet aan de halverwege de zeventiende eeuw verkregen onafhankelijkheid van Nederland (1648 *Vrede van Münster*) en aan de politieke macht en het economische en culturele overwicht van Holland in die tijd. Bovendien, aldus Eickmans (2017: 239), ‘beinhaltet der Gebrauch von *holländisch* im Deutschen die, wenn man so will, Quasi-Anerkennung des Niederländischen als “Fremdsprache”’ [bovendien houdt het gebruik van *holländisch* in het Duits zo men wil de quasi-erkenning in van het Nederlands als vreemde taal]. En dit is precies wat Kramer wil bereiken. Hij vraagt om erkenning voor de taal die hij beschrijft. Hij wil voor het Nederlands erkenning als taal en ook een erkenning als vreemde taal (ook en vooral door zijn landgenoten). Kramer fungeert daarmee als ‘foreign language maker’ en legt de grondslag niet alleen voor de erkenning maar ook voor het onderwijs van het Nederlands als vreemde taal in Duitsland.

6. Besluit

‘They all were (or became) multilingual – but no one would ever have to emphasize the fact. It was just normal.’ Met deze stelling karakteriseren Braunmüller en Ferraresi (2003: 3) de taalopvatting die volgens hun gangbaar was aan het einde van de Middeleeuwen, meer bepaald in het gebied van de Hanze in het Noorden van Europa.

Deze kijk op taal waarbinnen functionele meertaligheid als vanzelfsprekend aanvaard wordt, vormt de basis van waaruit Sprachmeister als De Berlemont of De Vivre vertrekken in de zestiende eeuw: ze wilden een communicatiehulp bieden voor concrete communicatieve taken. Daarvoor hanteerden ze een zeer pragmatisch taal-begrip. In hun methodes onderwijzen ze vreemde talen voor hele concrete contexten en groepen sprekers: Frans voor kooplieden in de Lage Landen (De Berlemont) of Frans voor de boekbinder in Keulen (De Vivre). Daarbij oriënteren ze zich op hun intuïtie als moedertaalspreker of – in het geval van De Vivre – op de legitimatie door (goed opgeleide) moedertaalsprekers.

Dit gaat langzamerhand veranderen in de loop van de tijd: taal wordt steeds meer genormeerd en gestandaardiseerd, waardoor ze tegelijkertijd algemener en ‘anoniemer’ wordt. Dit heeft ook consequenties voor het maken van taalmethodes. We zien bij Kramer dat expertise en deskundigheid belangrijker worden dan de eigen intuïtie als moedertaalspreker. Kramer doet voor zijn beschrijvingen van het Nederlands heel expliciet een beroep op de toonaangevende grammatici en lexicografen uit zijn tijd (waarbij de deskundigen uit het taalgebied zelf voor hem nog steeds de hoogste autoriteit hebben). Het taal-begrip wordt bij Kramer sterker gestuurd door het belang van territoriale afbakening en door het streven naar culturele en politieke eenheid. Hij ‘maakt’ een Nederlands als vreemde taal voor Duitstaligen, niet in eerste instantie omdat er een dringende communicatieve noodzaak voor bestaat, maar omdat hij wil bijdragen tot de erkenning

van het Nederlands als volwaardige taal. Meer specifiek kiest hij met de benaming ‘Holländisch’ voor een Nederlandse taal die indexicaal is voor het toenmalige culturele en economische centrum van het Nederlandse taalgebied.

Kramer staat dus voor een manier van construeren van vreemde talen en meertaligheid waarbij de focus geleidelijk verschuift van meertalige meertaligheid naar eentalige meertaligheid (cf. monolingual multilingualism, Hüning et al. 2012), d.w.z. lesmateriaal wordt ontworpen voor meertalige individuen die meerdere genormeerde en van elkaar afgebakende talen, idealiter standaardtalen, leren. Terwijl het hier behandelde lesmateriaal uit de zestiende eeuw een visie op taal uitdraagt die functionele meertalige repertoires op de voorgrond stelt (die met behulp van moedertaalsprekers verworven kunnen worden), draagt Kramer met zijn werken bij tot constructie van de moedertaalspreker van een specifieke taal (‘het Duits’) die zich een specifieke andere taal (de vreemde taal, ‘het Nederlands’) eigen maakt. Hij volgt daarbij de regels en de normen die door deskundigen zijn opgesteld die deze vreemde taal beschreven en (daardoor) gemaakt hebben. Op deze manier wordt hij zelf tot ‘vreemde talen maker’.

Literatuur

Andrés Renales 1994 – Gabriel Andrés Renales, ‘Los coloquios de Barlaimont: un género-modelo para la proyección del español en Europa desde el siglo XVI’. In: *Salinas, Revista de Lletres* 8 (1994). 33-36.

Blommaert 1999 – Jan Blommaert, ‘The debate is open’. In: Jan Blommaert (red.), *Language ideological debates* (Language, power and social process 2). Berlin, Boston: Mouton de Gruyter, 1999, p. 1–38.

Bonfiglio 2010 – Thomas Paul Bonfiglio, *Mother tongues and nations: the invention of the native speaker* (Trends in Linguistics. Studies and Monographs 226). New York: De Gruyter Mouton, 2010. <https://doi.org/10.1515/9781934078266>.

Bouzouita & Vogl 2020 – Miriam Bouzouita & Ulrike Vogl, ‘Meertaligheid en onderwijs van moderne talen in de 16de eeuw: het gebruik van het partikel hola als voorbeeld voor taalcontact in de Colloquia, et dictionariolum’. In: *Taal en Tongval* (Monolingual histories, multilingual practices: Multilingualism in language history) 71 (2020) 2, p. 105–135.

Braunmüller & Ferraresi 2003 – Kurt Braunmüller & Gisella Ferraresi (red.), *Aspects of Multilingualism in European Language History* (Hamburg Studies on Multilingualism 2). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2003.

Chales de Beaulieu 2000 – Anja Chales de Beaulieu, *Deutsche Reisende in den Niederlanden. Das Bild eines Nachbarn zwischen 1648 und 1795* (Europäische Hochschulschriften: Reihe III, Geschichte und ihre Hilfswissenschaften 866). Frankfurt am Main etc.: Peter Lang, 2000.

Coupland 2010 – Nikolas Coupland, “‘Other’ representation”. In: Jürgen Jaspers, Jef Verschueren & Jan-Ola Östman (eds.), *Society and language use* (Handbook of Pragmatics

Highlights 7). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2010, p. , 241–260.

De Berlemont 1527 – Noël de Berlemont, *Vocabulare van nieus geordineert, en wederom gecorrigeert* ... Antwerpen: Jacob van Liesveldt, 1527.

De Berlemont 1551 – Noël de Berlemont, *Vocabulaer in vier spraken Duytsch, Francois, Latijn, ende Spaensch* ... Leuven: Bartholomy de Graue, 1551.

De Berlemont 1556 – Noël de Berlemont, *Dictionarium qvatuor linguarum, Teutonicae, Gallicae, Latinae, & Hispanicae* ... Leuven: Bartholomy de Graue, 1556.

De Berlemont 1568 – Noël de Berlemont, *Coloqvios, o dialogos en qvatro lengvas, Flamenco, Francés, Espaiñol y Italiano* ... Antwerpen: Jean Bellère, 1568.

De Berlemont 1586 – Noël de Berlemont, *Colloquia et dictionariohum septem linguarum, Belgicae, Anglicae, Teutonicae, Latinae, Italicæ, Hispanicae, Gallicæ* ... Antwerpen: Ioachimum Trognæsium, 1586.

De Berlemont 1639 – Noël de Berlemont, *New Dialogves or Colloqvies, and, A little Dictionary of eight languages* ... Londen: Michael Sparke junior, 1639.

De Vivre 1574 – Gerard de Vivre, *Douze dialogues et colloques, traitants de diverses matieres / Twaelf tsamen-sprekingen Tracterende van verscheyden Materie*. Antwerpen: Jan van Waesberghe, 1574. https://www.dbnl.org/tekst/vivr001dovz01_01/ (geraadpleegd op 13/04/2022).

De Vooy 1943 – Cornelis Gerrit Nicolaas de Vooy, ‘Matthias Kramer als grammaticus en lexicograaf’. In: *De Nieuwe Taalgids* 37 (1943). p. 33–41. https://www.dbnl.org/tekst/_taa008194301_01/_taa008194301_01_0026.php (geraadpleegd op 13/04/2022).

De Vos 2022 – Machteld de Vos, ‘In Between Description and Prescription. Analysing Metalanguage in Normative Works on Dutch 1550–1650’. In: *Languages* 7 (2022), p. 89. <https://doi.org/10.3390/languages7020089>.

Ehlich 2009 – Konrad Ehlich, ‘What makes a language foreign?’ In: Karlfried Knapp & Barbara Seidlhofer (red.), *Handbook of foreign language communication and learning* (Handbooks of Applied Linguistics [HAL] 6). Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 2009, p. 21–44.

Ehlich 2010 – Konrad Ehlich, ‘Transnationaliteit: Europese talen, literaturen en culturen in het perspectief van een postnationale horizon.’ In: *Internationale Neerlandistiek* 48 (2010) 4, p. 11–21.

Eickmans 2017 – Heinz Eickmans, ‘*Auß der Niderländischen Sprach ins HochTeutsch ubergesetzt*. Zur begrifflichen Kontrastierung der Bezeichnungen für Niederländisch und

Deutsch in Übersetzungen des 17. Jahrhunderts'. In Markus Denkler, Stephan Elspaß, Dagmar Hüpper & Elvira Topalović (red.), *Deutsch im 17. Jahrhundert. Studien zu Sprachkontakt, Sprachvariation und Sprachwandel*. Heidelberg: Universitätsverlag Winter, 2017, p. 223–241.

Eickmans 2019 – Heinz Eickmans, 'Matthias Kramers niederländisch-deutsches und deutsch-niederländisches Wörterbuch (1719) – »Ein Aufschlag-, Lern- und Studir-buch«'. In: *Nachbarsprache Niederländisch* 34 (2019), p. 121–150.

Filatkina 2021 – Natalia Filatkina, 'Übersetzungskulturen und Wissensvermittlung im Spiegel frühneuzeitlicher Fremdsprachenlehrwerke'. In: Julia Hübner & Horst J. Simon (red.), *Fremdsprachenlehrwerke in der Frühen Neuzeit. Perspektiven – Potentiale – Herausforderungen* (Episteme in Bewegung. Beiträge zu einer transdisziplinären Wissensgeschichte). Berlin: Harrassowitz Verlag, 2021, p. 9–32. <https://doi.org/10.13173/9783447117234.033>.

Frijhoff 2010 – Willem Frijhoff, *Meertaligheid in de Gouden Eeuw. Een verkenning* (KNAW, Mededelingen van de Afdeling Letterkunde, Nieuwe Reeks, Deel 73 nr. 2). Amsterdam: KNAW Press, 2010.

Gallagher 2019 – John Gallagher, *Learning Languages in Early Modern England*. Oxford: Oxford University Press, 2019.

Haugen 1972 – Einar Haugen, 'Dialect, Language, Nation'. In: Einar Haugen (red.), *The ecology of language*. Stanford: Stanford University Press, 1972, p. 237–254.

Hüning et al. 2012 – Matthias Hüning, Ulrike Vogl & Olivier Moliner (red.), *Standard languages and multilingualism in European history*. Amsterdam: John Benjamins, 2012.

Hüning 2019 – Matthias Hüning, 'Matthias Kramer und seine Holländische Grammatica (1716)'. In: *Nachbarsprache Niederländisch* 34 (2019), p. 94–120.

Hüning 2021 – Matthias Hüning, 'Matthias Kramer und die Anerkennung des Niederländischen als Fremdsprache im frühen 18. Jahrhundert'. In: Julia Hübner & Horst J. Simon (red.), *Fremdsprachenlehrwerke in der Frühen Neuzeit. Perspektiven – Potentiale – Herausforderungen* (Episteme in Bewegung. Beiträge zu einer transdisziplinären Wissensgeschichte 24). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2021, p. 33–48. <https://doi.org/10.13173/9783447117234.033>.

Kramer 1716 – Matthias Kramer, *Grund-richtig-Vollkommene doch kurtz gefaßte Nider-Teutsch-oder Holländische Grammatica*. Nürnberg, Frankfurt und Leipzig: Johann Daniel Tauber seel. Erben, 1716. https://www.dbnl.org/tekst/kram004grun01_01/ (geraadpleegd op 13/04/2022).

Kramer 1719 – Matthias Kramer, *Het Koninglyk Neder-Hoog-Duitsch, en Hoog-Neder-Duitsch Dictionnaire, of, Beider Hoofd-, en Grond-Taalen Woordenboek. / Das Königlich Nider-Hoch-Teutsch und Hoch-Nider-Teutsch Dictionarium, oder, beider Haupt- und Grund-Sprachen Wörter-Buch*. 2 delen. Nürnberg, 1719. https://www.dbnl.org/tekst/kram004nieu03_01/ (geraadpleegd op 13/04/2022).

Krämer et al. 2022 – Philipp Krämer, Ulrike Vogl & Leena Kolehmainen, ‘What Is “Language Making”?’ In: *International Journal of the Sociology of Language* 274 (2022), p. 1–27.
<https://doi.org/10.1515/ijsl-2021-0016>.

Mauger 1686 – Claude Mauger, *Claudius Mauger’s French Grammar*. London, 1686.

McLelland 2018 – Nicola McLelland, ‘The history of language learning and teaching in Britain’. In: *The Language Learning Journal*, 46 (2018) 1, p. 6–16.
<https://doi.org/10.1080/09571736.2017.1382052>.

Moulin 2000 – Claudine Moulin, ‘Deutsche Grammatikschreibung vom 16. bis 18. Jahrhundert’. In: Werner Besch, Anne Betten, Oskar Reichmann & Stefan Sonderegger (red.), *Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung* (2. Teilband, HSK 2.2), 2. Auflage. Berlin, New York: De Gruyter, 2000, p. 1903–1911.

Ten Thije & Zeevaert 2007 – Jan ten Thije & Ludger Zeevaert, ‘Introduction’. In Jan ten Thije & Ludger Zeevaert (red.), *Receptive multilingualism. Linguistic analyses, language policies and didactic concepts*. Amsterdam: John Benjamins (Hamburg studies on multilingualism, 6), 2007, p. 1–21.

Vogl & Kött te versch. – Ulrike Vogl & André Kött, ‘“Language Making” und Fremdsprachenunterricht in der Frühen Neuzeit’. In: Rita Franceschini, Matthias Hüning & Peter Maitz (red.), *Historische Mehrsprachigkeit: Europäische Perspektiven* (Studia Linguistica Germanica). Berlin: De Gruyter, te verschijnen.

Vogl & De Wilde 2022 – Ulrike Vogl & Truus De Wilde, ‘Teachers as foreign Language Makers: on standard language ideology, authenticity and language expertise’. In: *International Journal of the Sociology of Language* 274 (2022), p. 107–131. <https://doi.org/10.1515/ijsl-2021-0015>.

Weißhaar 2015 – Angela Weißhaar, ‘Die religiöse Komödie *Abraham et Agar* Gérard Du Viviers – Ein Blick auf Grammatikographie und Fremdsprachenunterricht im Deutschland des 16. Jahrhunderts’. In: Thomas Tinnefeld (red.), *Grammatikographie und didaktische Grammatik. Gestern, heute, morgen: Gedenkschrift für Hartmut Kleineidam anlässlich seines 75. Geburtstages* (Saarbrücker Schriften zu Linguistik und Fremdsprachendidaktik A, Sammelbände, Bd. 3). Saarbrücken: htw saar, 2015, p. 235–264.
<http://grammatikographie.blogspot.com/> (geraadpleegd op 13/04/2022).

Wiese 2012 – Heike Wiese, *Kiezdeutsch: ein neuer Dialekt entsteht* (Beck’sche Reihe 6034). München: Beck, 2012.

Adres van de auteurs

Matthias Hüning
Freie Universität Berlin

Institut für Deutsche und Niederländische Philologie
Habelschwerdter Allee 45
D – 14195 Berlin
matthias.huening@fu-berlin.de

Ulrike Vogl
Universiteit Gent
Vakgroep Taalkunde
Blandijnberg 2
B – 9000 Gent
ulrike.vogl@ugent.be